

درس دهم

ایران در دوره غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی

۱- چگونگی ورود ترکان به ایران پس از سقوط ساسانیان به ایران را توضیح دهید؟

در جریان لشکرکشی های جهادی مسلمانان به ماوراءالنهر و سرزمین های آن سوی رود سیحون در سده های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی یا طایفه ای و قبیله ای به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند. عده زیادی از آنان به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان درآمدند. شماری از آنان حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند.

۲- کدامیک از امرای غزنوی زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد؟

آلپتگین از جمله این افراد بود که در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه قرن چهارم هجری قمری (۳۵۰ ق) در شهر غزنه (غزنی / غزنین) در کوهستان های نواحی شرقی افغانستان کنونی که مرز (نغر) شرقی سرزمین های اسلامی با هند غیرمسلمان محسوب می شد، زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد.

۳- چگونگی تأسیس حکومت غزنویان را توضیح دهید؟

در هنگامه ضعف سامانیان، محمود فرزند سبکتگین و نوه آلپتگین که سپهسالار سامانیان در خراسان بود، در شهر غزنه حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت «غزنویان» مشهور است. وی سپس به تدریج بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان سلطه یافت.

۴- رابطه محمود غزنوی و خلیفه عباسی چگونه بود؟

محمود همچون دیگر فرمانروایان هم عصر خود، از ابتدای تأسیس حکومت خود در پی کسب حمایت خلیفه عباسی، القادر بالله، برآمد. او بسیاری از اقدامات سیاسی مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانه مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می داد. به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله برد (۴۲۰ ق) و پس از تصرف آن بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه مهم آنجا را به بهانه وجود کتاب های فلسفه به آتش کشید.

۵- بهانه و هدف محمود غزنوی از لشکرکشی به هند چه بود؟

او به بهانه جهاد در راه خدا بارها به هند حمله کرد؛ در حالی که هدف و انگیزه اش از این حملات، دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه های آن سرزمین بود.

۶- اوضاع غزنویان در زمان سلطان مسعود را توضیح دهید؟

پس از محمود، پسرش مسعود نیز سیاست پدر را در حمله به هند ادامه داد و این سیاست از جمله عواملی بود که سبب شد وی از وضعیت مردم، به خصوص سکنه خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی حکام وی به شدت آسیب دیده بودند، غافل بماند. از این رو، هنگامی که سلجوقیان به فرماندهی طغرل به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند.

۷- سلطان مسعود در چه جنگی در مقابل سلجوقیان شکست خورد و چه نتیجه ای داشت؟

به دنبال شکست مسعود غزنوی از سلجوقیان در نبرد سرنوشت ساز دندانقان (۴۳۱ ق)، سلطه غزنویان بر خراسان پایان یافت، اما حکومت آنان بر مناطقی از سرحدات شرقی ایران (افغانستان کنونی) و شمال غربی هند تا اواخر قرن ششم هجری ادامه داشت.

۸- سلجوقیان چه کسانی بودند؟

سلجوقیان طایفه ای از ترکان بودند که پس از گرویدن به اسلام، نخست در ماوراءالنهر و سپس در خراسان مستقر شدند.

۹- تحولات دوران طغرل سلجوقی را بنویسید.

طغرل سلجوقی پس از تصرف نیشابور، این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید (۴۲۹ ق). او سپس شهرها و مناطق مختلف ایران را یکی پس از دیگری تسخیر کرد. وی سرانجام به بغداد رفت و خلیفه عباسی را از تسلط آل بویه شیعه مذهب در آورد و خود را منجی خلافت معرفی کرد (۴۴۷ ق). خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به او بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب «سلطان رکن الدوله» را به طغرل داد.

۱۰- آلبارسلان در کدام نبرد بیزانس (روم شرقی) را شکست داد؟ پیامدهای آن را بنویسید.

در زمان آلب أرسلان، جانشین طغرل، سلجوقیان در نبردی بزرگ که در ملازگرد رخ داد (۴۶۳ ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند. در آن زمان قلمرو سلجوقیان از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت. این وسیع ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی بود. توسعه قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر، موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر اوضاع سیاسی و فرهنگی این ناحیه شد.

۱۱- تحولات دوران ملکشاه سلجوقی را توضیح دهید؟

در زمان ملکشاه سلسله سلجوقی به اوج قدرت رسید و در نتیجه بیشتر خاندان ها و حکومت های محلی از بین رفتند و یا به اطاعت سلطان سلجوقی گردن نهادند. به دنبال مرگ خواجه نظام الملک و ملکشاه، حکومت سلجوقیان در اثر اختلافات فراوان بر سر قدرت و جانشینی دچار ضعف شد و سرانجام قلمرو این حکومت به دو بخش غربی و شرقی تقسیم شد.

۱۲- چرا تلاش سلاطینی مانند سنجر برای احیای شکوه گذشته سلجوقیان، آرزو محقق نشد؟

به دلیل درگیری های داخلی و نیز هجوم اقوام مهاجمی همچون قراختائیان و غزها

۱۳- دلایل ضعف دولت سلجوقی را بنویسید.

الف- درگیری های داخلی

ب- نیز هجوم اقوام مهاجمی همچون قراختائیان و غزها

پ- تقسیم قلمرو سلجوقی در ایران بین امیران مختلف

ت- رقابت و کشمکش بر سر قدرت

ث- مبارزات اسماعیلیان در ایران

ج- قدرت گرفتن اتابکان در نواحی زیر سلطه سلجوقیان

۱۴- سلجوقیان در چه نبردی در مقابل قراختائیان شکست خوردند؟ نتایج آن را بنویسید.

شکست سلجوقیان از قراختائیان (۵۳۶ ق) در نبرد قَطوان منجر به از دست رفتن ماوراءالنهر شد.

۱۵- دولت سلجوقی چگونه منقرض شد؟

با پیروزی تکش خوارزمشاه بر آخرین سلطان سلجوقی (۵۹۰ ق)، دولت سلجوقیان منقرض شد و خوارزمشاهیان قدرت را به دست گرفتند.

۱۶- خوارزم به چه منطقه ای گفته می شد؟ حاکمان آن چه نامیده می شدند و از چه کسانی اطاعت می کردند؟

خوارزم، یکی از مناطق آباد ایران زمین در قرون نخستین و میانه اسلامی بود. به حاکمان ناحیه خوارزم، خوارزمشاه گفته می شد. خاندان حاکم بر این منطقه با وجود استقلال داخلی، از سلجوقیان اطاعت می کردند.

۱۷- اقدامات سلطان محمد خوارزمشاه را بنویسید.

سلطان محمد خوارزمشاه نیز توسعه طلبی را وجهه همت خود قرار داد و غوریان، قراختائیان و ملوک مازندران را برانداخت و بر کرمان نیز مسلط شد.

۱۸- روابط سلطان محمد خوارزمشاه و خلیفه عباسی را توضیح دهید؟

در زمان سلطان محمد روابط خوارزمشاهیان با خلافت عباسی، به دلیل این که حکومتش مورد تأیید خلیفه عباسی قرار نگرفت، به تیرگی گرایید. او که به بهانه عدم لیاقت خلیفه عباسی و با اعلام این که حکومت حق سادات حسینی است، یکی از سادات حسینی را برای جایگزینی خلیفه با خود همراه کرده بود، به بغداد حمله کرد اما به دلیل برف و سرمای شدید حمله وی در همدان متوقف شد.

۱۹- چگونگی سقوط خوارزمشاهیان را توضیح دهید؟

بزرگترین خطا و بی تدبیری سلطان محمد خوارزمشاه، بهانه دادن به دست مغولان برای حمله به ایران بود، که در اثر آن بخش هایی از ایران در معرض قتل و غارت سپاهیان چنگیز قرار گرفت و حکومت خوارزمشاهیان نیز ساقط شد.

۲۰- شیوهی اداره حکومت در دوره ی غزنویان را توضیح دهید؟

فرمانروایان غزنوی به خوبی دریافته بودند که برای اداره قلمرو رو به توسعه خود به تشکیلات دیوانی و دیوان سالاران ایرانی نیاز دارند. از همین رو بسیاری از دیوان سالاران حکومت سامانی و حتی برخی از دیوان سالاران حکومت آل بویه را به خدمت گرفتند.

۲۱- وزیران معروف سلجوقیان را نام ببرید؟

عمیدالملک کندری و خواجه نظام الملک توسی

۲۲- عصر نظام الملک به چه دوره ای می گویند؟

در این بین نقش نظام الملک در ساختار نظام اداری ایران عصر سلجوقی به اندازه‌ای برجسته است که دوران وزارت وی را می توان «عصر نظام الملک» نامید.

۲۳- شیوه‌ی اداره حکومت سلجوقیان از دیدگاه خواجه نظام الملک چه بود؟

خواجه نظام الملک در تلاش بود که با تقویت حکومت مرکزی از طریق تقویت و توسعه نظام اداری مدّ نظر خود که مبتنی بر میراث اداری کهن ایرانی بود ضمن ایجاد ثبات و استمرار، با نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی که به سنت های قبیله ای خود همچنان وفادار بودند، مقابله کند.

۲۴- درون حکومت سلجوقیان چه نیروهایی با یکدیگر در تقابل بودند؟

اهل قلم (دیوان سالاران) و اهل شمشیر (نظامیان)

۲۴- در عصر سلجوقی، کدام دیوان به شکوهمندی بی نظیری رسید و زیر نظر چه کسی بود؟
دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت.

۲۵- ویژگی های نظام اداری سلجوقیان را بیان نمایید.

در عصر سلجوقی، دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت به شکوهمندی بی نظیری رسید. هم‌دیوان های سلجوقی زیر نظر وزیر کار می کردند. با این حال وزیر در منصب خود هیچ امنیتی نداشت و آنچه سبب تداوم کار وی می شد، اراده و خواست سلطان بود. اگر سلطان بنا به دلایلی از وزیر رنجیده یا از موقعیت وی به هراس می افتاد، عزل یا قتل و مصادره اموال در انتظار او بود.

۲۶- نظام اداری خوارزمشاهیان را با دوره سلجوقیان مقایسه کنید.

نظام اداری دوره خوارزمشاهی تداوم نظام اداری سلجوقی بود، با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد، برخی دیگر تغییر نام یافت و برخی دیوان های جدید نیز تشکیل گردید. به عنوان نمونه در این دوره قدرت و نقش وزیر نسبت به دوره سلجوقی به شدت کاهش یافت و حتی در مواردی منصب وزیر حذف شد.

۲۷- در دوران حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی بخش عمده جمعیت ایران در کجا به سر می بردند؟

روستاها

۲۸- ویژگی های عمده ی شهرها در دوران غزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان را بنویسید.

شهرها مانند همه ادوار تاریخی ایران از سه بخش کهندژ (ارگ)، شهرستان (شارستان) و شهر بیرونی (ربض) تشکیل می شد، با این تفاوت که شهر بیرونی در دوره سلجوقی بیش از ادوار پیشین گسترش یافت. این اتفاق به دلیل رشد مناسبات شهری و افزایش جمعیت شهرها رخ داد. همراه با این تحول، عناصر شهر اسلامی مانند مسجد و بازار به شهر بیرونی منتقل شدند و در کنار هم قرار گرفتند.

۲۹- شهرهای معروف دوران سلجوقیان را نام ببرید؟

ری، اصفهان، مرو و نیشابور

۳۰- بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی دوران غزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان بیشتر از چه گروه‌هایی تشکیل شده بود؟

بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی این دوره را عمدتاً پیروان اهل تسنن تشکیل می دادند. به جز پیروان تسنن، شیعیان دوازده امامی (امامیه) نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند و در برخی نقاط اکثریت داشتند. در برخی شهرهای ایران سادات علوی نیز زندگی می کردند. بیهق، ری، گرگان، ساری و قم از جمله مهم ترین مراکز شیعه نشین ایران بودند. پیروان مذهب اسماعیلی که به امامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (ع) پس از آن حضرت اعتقاد داشتند، نیز در شهرها و روستاهای ایران پراکنده بودند. این گروه مهم ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی بودند و به همین دلیل همیشه از سوی حکومت مورد تعقیب و آزار قرار داشتند. از وجود پیروان ادیان مسیحی، یهودی و زرتشتی در برخی شهرهای ایران نیز گزارش‌هایی در دست است.

۳۱- مهم ترین گروه مهم ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی را نام ببرید؟

اسماعیلیان

۳۲- چه عواملی به درگیری فرقه های اسلامی دامن می زد؟

دخالت سوء حکومت‌ها به ویژه غزنویان و سلجوقیان در امور مذهبی و جانبداری آنها از یک فرقه و مذهب و دشمنی شان با فرقه و مذهب دیگر، به این اختلافات و درگیری‌ها دامن می زد.

۳۳- در عصر حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی مهم ترین و اصلی ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران چه بود؟

کشاورزی

۳۴- یکی از تحولات چشمگیر دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان چیست؟

زوال موقعیت اقتصادی و اجتماعی دهقانان در ایران

۳۵- وضعیت مالکیت در دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را توضیح دهید؟

مالکیت شخصی بر زمین بسیار محدود و ناپایدار بود و چنین املاکی همواره در معرض مصادره فرمانروایان و مأموران آنان قرار داشت. عمده ترین شکل مالکیت زمین در ایران، مالکیت دولتی یا دیوانی بود که از دوران باستان در ایران رواج داشت. در دوران اسلامی همچون گذشته، بخشی از زمین ها در قبال خدمت نظامی، اداری و... به افراد داده شد. در عصر سلجوقی با تدبیر نظام الملک نظام اقطاع که پیش از سلجوقیان و خصوصاً در حکومت آل بویه و در غرب ایران رایج بود، گسترش یافت.

۳۶- اقطاع چیست؟

اقطاع به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی یا صاحبان مشاغل دیوانی گفته می شد.

۳۷- چرا نظام الملک در توسعه نظام اقطاع نقش مهمی ایفا کرد؟

نظام الملک با هدف نظارت و آباد کردن زمین هایی که از ادوار پیشین بایر و بلااستفاده باقی مانده بود، در توسعه نظام اقطاع نقش مهمی ایفا کرد.

۳۸- چرا نظام اقطاع پس از خواجه نظام الملک به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد؟

پس از نظام الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین های اقطاعی در آن ها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد. نوع دیگر مالکیت که به تدریج در این دوران در ایران توسعه یافت، زمین های وقفی بود.

۳۹- مهمترین کارکردهای اقتصاد شهری در دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان چه بود؟

تولید، مبادله و توزیع انواع کالا و محصولات زراعی و نیز دریافت بهره مالکانه از کشاورزان و صنعت گران خرده پای شهری از جمله مهم ترین کارکردهای اقتصاد شهری این دوره بود.

۴۰- در کدام دوره تجارت داخلی و خارجی ایران به طور چشمگیری رشد کرد؟

در دوره سلجوقی

۴۱- مهم ترین عواملی که در دوره سلجوقیان به رشد تجارت کمک کردند را بنویسید؟

گسترش قلمرو، برقراری نظم و امنیت، ایجاد راه های جدید و توسعه حمل و نقل و وجود نظام دیوانی کارآمد از جمله عواملی بودند که به رشد تجارت کمک کردند.

۴۲- رونق تجارت در دوره سلجوقیان چه نتایجی به دنبال داشت؟

با رونق تجارت، شهر و شهرنشینی نیز رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. سنگ های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرفرودار، برخی اشیای فلزی، ظروف سفالی و انواع ظروف شیش های در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می شدند. صرافان که وظیفه انجام معاملات پولی و تسهیل مبادله کالاها را به عهده داشتند، نقش مهمی در توسعه تجارت خارجی ایفا کردند.

۴۱- دوران توسعه زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگ ترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی در چه دوره ای است؟

قرن های چهارم تا هفتم

۴۲- در دوره غزنویان و سلجوقیان چه عواملی در رونق و توسعه زبان و ادبیات فارسی تأثیر داشت؟

تلاش های دیوان سالاران ایرانی در تبدیل زبان دستگاه اداری غزنویان از عربی به فارسی که در دوره سلجوقی عملاً رسمیت یافت و تمایل علما و دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی نیز در رونق و توسعه زبان و ادبیات فارسی نقش بسزایی داشت.

۴۳- در چه دوره ای شعر فارسی به اوج خود رسید؟

در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج خود رسید

۴۴- مهمترین شاعر و نویسنده دوره غزنویان را بنویسید؟

حکیم فردوسی شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است سرود و ابوالفضل بیهقی یکی از بزرگ ترین شاعران زبان فارسی، یعنی تاریخ بیهقی، را نوشت.

۴۵- چرا در دوره‌ی سلجوقیان فرصت مناسب برای توسعه هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد؟

با رشد شهرها، تأسیس و توسعه مراکز آموزشی و توسعه نقش و نفوذ روزافزون دیوان سالاران ایرانی در دستگاه اداری حکومت سلجوقی و جذب شعرا و نویسندگان به دربارهای مختلف، فرصت مناسب برای توسعه هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد.

۴۶- مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی را نام ببرید؟

سنایی، انوری، خاقانی و عطار از مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی

۴۷- یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی چه دوره‌ای است؟

دوره سلجوقی یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی تلقی می‌شود.

۴۸- چه عواملی به در شکوفایی هر چه بیش‌تر هنر و معماری دوره‌ی سلجوقیان کمک کرد؟

گسترش ارضی، حکومت فراگیر، توسعه شهرنشینی، رشد اقتصادی و حمایت دولتمردان و برخی حکام در شکوفایی هر چه بیش‌تر هنر و معماری این دوره تأثیر به‌سزایی داشت.

۴۹- مهم‌ترین بناهایی بودند که در دوره سلجوقیان توسط معماران ایرانی ساخته می‌شدند را نام ببرید؟

مسجد، مدرسه، کاروانسرا و نیز مقابر از جمله بناهایی بودند که در آن دوره توسط معماران ایرانی ساخته می‌شدند.

۵۰- ویژگی‌های هنری مسجد جامع اصفهان را بنویسید؟

مسجد جمعه اصفهان که اولین مسجد چهار ایوانی در ایران است، الگویی برای معماران مساجد در ادوار بعدی شد. کاشی‌ها و گچ‌بری‌ها و تزیینات به‌کار رفته در این مسجد نیز به عنوان نمونه‌ای عالی از هنر این دوره محسوب می‌شوند.

۵۱- فلزکاری در چه دوره‌ای یکی از درخشان‌ترین دوران خود را در تاریخ ایران پشت سر گذاشت؟

در عصر سلجوقی

۵۲- مراکز مهم سفالگری عصر سامانی را نام ببرید و در دوره‌ی سلجوقیان به کجا منتقل شد؟

مراکز مهم سفالگری عصر سامانی از شرق ایران یعنی نیشابور و سمرقند به تدریج به مناطق مرکزی مانند کاشان انتقال یافت.

۵۳- در دوره‌ی سلجوقیان استفاده چیزهایی برای تزیین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت؟

استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و نیز نقوش هندسی برای تزیین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت.